

В. М. Скороход

ВИПОВЗІВ — ВІЙСЬКОВИЙ І ТОРГОВО-РЕМІСНИЧИЙ ЦЕНТР У НИЖНЬОМУ ПОДЕСЕННІ

У статті проаналізовано матеріали розкопок Виповзівського археологічного комплексу кінця IX—X ст., що існував як один із військових та торгово-ремісничих пунктів Нижнього Подесення. Визначається його хронологія та функції у регіоні.

Ключові слова: Виповзів, Київська Русь, Подесення, ремесло, торгівля, городище, портова зона.

Тема торгово-ремісничих поселень Північної та Східної Європи є досить популярною у дослідженнях ранньоміських центрів IX — початку XI ст. Починаючи з 1970-х рр. терміни «торгово-ремісничі центри», або «протоміста» починають активно застосовуватися істориками та археологами для інтерпретації поселенських структур, що були носіями міської культури, були включені у міжнародні військово-торгівельні кампанії, але не мали функцій «класичного» середньовічного міста.

Початком такої інтерпретації поселень IX — початку XI ст. була публікація «Гнездово и Бирка» (Булкин, Лебедев 1974). У статті зазначено, що становлення міста являє собою один з проявів процесу класоутворення, що, в свою чергу, завершувався утворенням держави. Серед зовнішніх факторів цього процесу у IX—XI ст. важливу роль відігравала міжнародна торгівля, коли Русь і Скандинавія включалися в єдину систему міжнародної торгівлі. Дослідники перераховують ряд особливостей, які відрізняли торговельні центри від середньовічних міст: нестабільний і поліетнічний склад населення, тимчасові форми соціальних відносин, відсутність укріплень (принаймні, на перших етапах), великі могильники біля поселень з різноманітними варіантами обрядовості, обмежений період існування (IX — початок XI ст.).

© В. М. СКОРОХОД, 2020

Ці ж автори разом з І. Дубовим 1978 р. зазначили, що найдавнішою формою передміських поселень були племенні центри VIII—IX ст., які в IX—XI ст. обростали торговельно-ремісничими посадами. У IX ст. процвітали відкриті торговельно-ремісничі поселення (ВТРП), де концентрувалося багаточисельне населення, пов'язане з далекою торговельною діяльністю, військовими походами, розвитком ремесел. Такі поселення набували надплеменного значення і міжродового вигляду, значну роль в них відігравав варязький військовий контингент (Булкин, Дубов, Лебедев 1978, с. 138—140).

Дещо інакше підходять до вивчення процесів формування міст і поселень торговельно-ремісничого типу В. Петрухін і Т. Пушкіна. Вони відмічали, що передміськими одиницями, аналогічними Гньоздову, Сарському городищу, Шестовиці, були скандинавські віки — Бірка, Хедебю, Ширінгсала, занепад яких до кінця XI ст. привів до заміни їх іншими центрами: місце Бірки посідає Сігтуна, Хедебю — Шлезвіг, Павілена — Вісбю, Шерінгсала — Тенсберг (Петрухін, Пушкіна 1979).

У 1980-х рр. до проблем становлення і розвитку давньоруських міст звернувся А. Куза. На його думку, біля витоків процесу виникнення міст стояли феодалі, але завершити цей процес без купців і ремісників вони не могли (Куза 1984; 1989, с. 142—162). Автор також зазначав, що торговельні і ремісничі поселення не відігравали значної ролі в становленні міст в ранній період (Куза 1989, с. 155—162).

Враховуючи все різнобарв'я термінів і поглядів на зазначену проблематику, В. Коваленко запропонував нейтральну, на його думку, назву — «НПМТ» — населені пункти міського типу. Запропонований термін протиставляє НПМТ

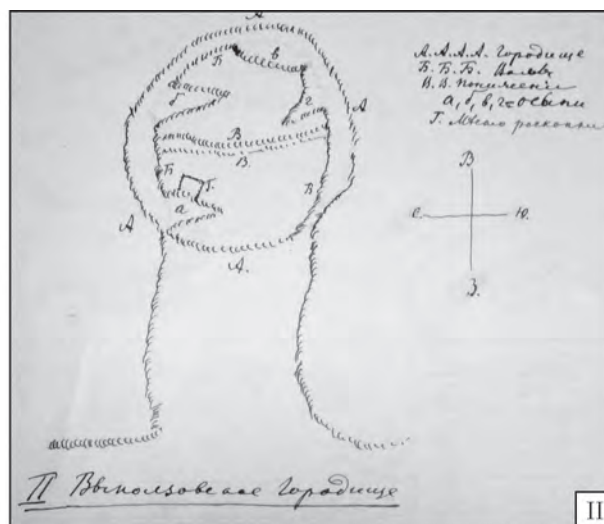
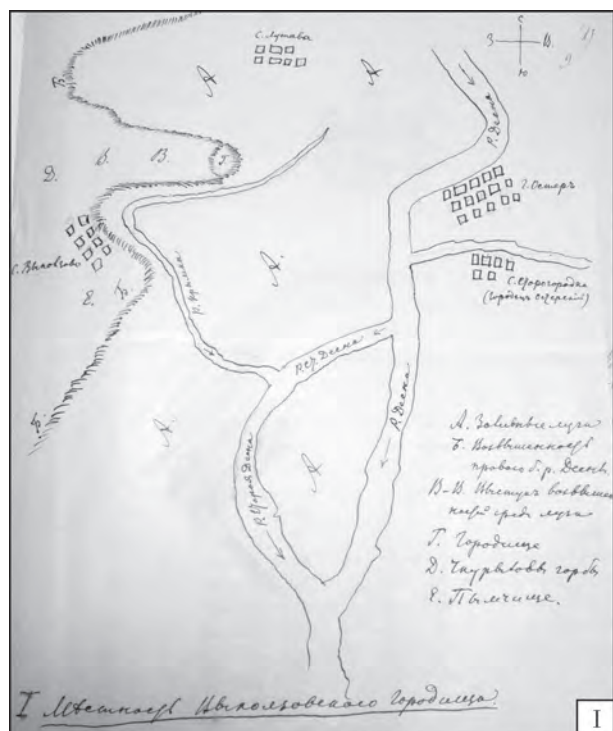

Рис. 1. Плани Виповзівського археологічного комплексу 1889 р. за В. Беренштамом: I — місце розташування Виповзівського археологічного комплексу, II — план Виповзівського городища

сільським поселенням і охоплює усі типи поселень, які в літературі ототожнюють з містами, протомістами тощо. За В. Коваленком, основною археологічною ознакою НІМТ є наявність залишків оборонних споруд. До НІМТ дослідник відносить усі городища періоду зародження державності на Русі (Коваленко 1983, с. 39).

О. Моця розглядаючи пам'ятки такого типу у Дніпровському Лівобережжі вказує, що всі вони були орієнтовані на торгівлю (і в першу чергу зовнішню) й слабо пов'язані зі своїм сільським оточенням. Характерною ознакою цих пунктів, котрі в різних наукових виданнях називають віками, відкритими торгово-ремісничими поселеннями тощо, є наявність невеликого за площею і слабо заселеного городища-сховища, великого неукріпленого поселення, що розташоване поряд і де окрім житлових будівель зафіксовані сліди ремісничого виробництва, а також досить значного за кількістю комплексів (за масштабами середньовічної Європи) некрополя (Моця 2002).

У цій статті мова піде про один із таких пунктів — Виповзівський археологічний комплекс, що досить яскраво виділяється на фоні відомих пам'яток X ст. у Дніпровському Лівобережжі. Як і Шестовицький археологічний комплекс, Виповзів розташований на вузькому довгому мису, що на 700 м «виповзає» у заплаву р. Десни неподалік сучасного с. Виповзів, Козелецького району Чернігівської області, посередині між Черніговом та Вишгородом — на маршруті так званого «Шляху Мономаха», що зв'язував столицю Русі м. Київ зі столицею найбільшого на той час удільного князівства на Десні — м. Черніговом (Казаков та ін. 2014, с. 66).

Археологічні дослідження Виповзова розпочалися ще у 1889 р. В. Беренштамом (Беренштам 1889, лл. 4—5). Пізніше пам'ятку оглядали й фрагментарно досліджували члени Чернігівської губернської архівної комісії В. Шугаєвський, Ф. Садовський і Є. Корноухов (1911—1912 рр.), А. Розанов (1924—1925 рр.), І. Ляпушкін (1947 р.), О. Попко (1947—1948 рр.), С. Одинцова та О. Шапошнікова (1948 р.), М. Кучера та О. Сухобоков (1971 р.), В. Коваленко (1983 р.), А. Казаков (1989—1990 рр.) (Коваленко, Скороход 2009, с. 67—69) (рис. 1).

Стаціонарні роботи з вивчення Виповзова розпочалися з 2009 р. експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка та Інститутом археології НАН України під керівництвом В. Скорохода та О. Моці.

Виповзівський археологічний комплекс складається з городища округлої форми розташоване на кінцівці мису, що на 3,0—4,0 м підвищується над рештою тераси. Воно має невеликі розміри (75 × 95 м) по зовнішньому обрізу валів і близько 30 × 40 м — по внутрішньому (власне майданчик). Рештки валів, котрі колись оточували городище по всьому периметру, нині практично повністю розвіяні (самі укріплення займають площу природної дюни, котра цілком складається із сипучого піску) і лише під підшовою радше вгадується, ніж фіксується, рів (рис. 2).

Рів городища, що досліджений з напільного боку, мав ширину 5,5 м і глибину 1,7 м від рівня материка. Нижче заповнення рову містило керамічний матеріал кінця IX — першої половини X ст., фрагменти ліпних сковорідок та нечисленні шматки металургійних шлаків (рис. 3). Напільний вал городища досліджу-

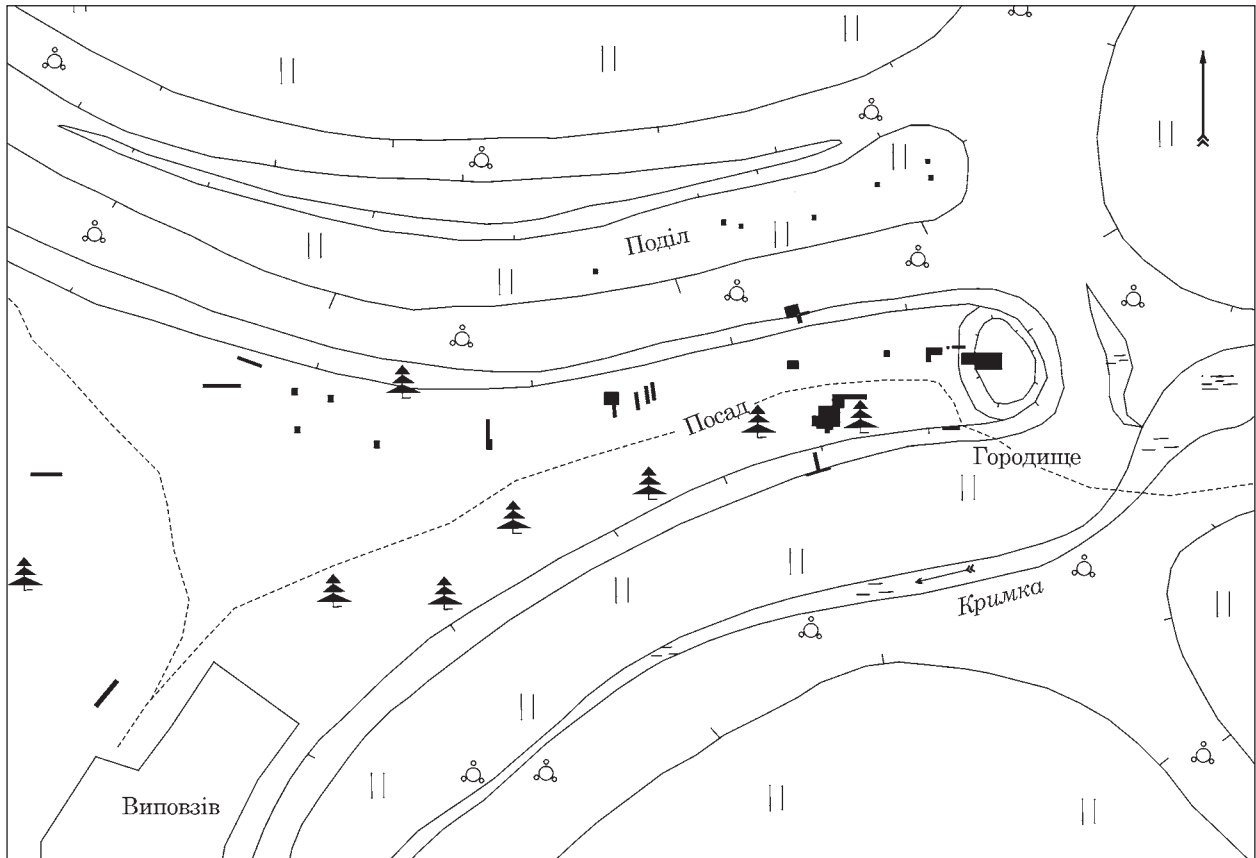

Рис. 2. План Виповзівського археологічного комплексу

вався розкопом 1 (10 × 10 м), 2011 р., в результаті чого було отримано його стратиграфічний розріз і виявлено сліди від дерево-земляних конструкцій у плані. Розріз валу дав змогу визначити етапи його зведення та перебудови не менше двох разів.

На першому етапі, котрий слід датувати рубежем IX—X ст., оборонні споруди представлені напільним ровом, бермою завширшки 0,7—2,2 м, залишками тіла валу, із внутрішнього боку котрого фіксується рівчак від вертикально поставленої дерев'яної конструкції. На рівні посаду був викопаний зовнішній рів, а на схилі розміщувалася берма та тіло насипаного тоді валу. Рівчачок під частокіл був викопаний на схилі городища за 12 м від його підшви. На бермі були зафіксовані ямки діаметром 0,2 м, розташовані на відстані 0,15 м одна від одної від дерев'яної конструкції, встановленої із нахилом у бік площадки городища (так званий косий острог). Матеріали із нижнього заповнення насипу вказують на його синхронну появу з ровом (рубіж IX—X ст.).

На початку X ст. укріплення Виповзівського городища зазнають пожежі, сліди якої фіксуються у напільному рові. Після якої відбулася реконструкція укріплень — другий етап. Залишки частокілу із внутрішнього боку валу були розібрані, а на його місце поставлено конструкції типу городень, що виходили на майданчик городища. Західна частина нових

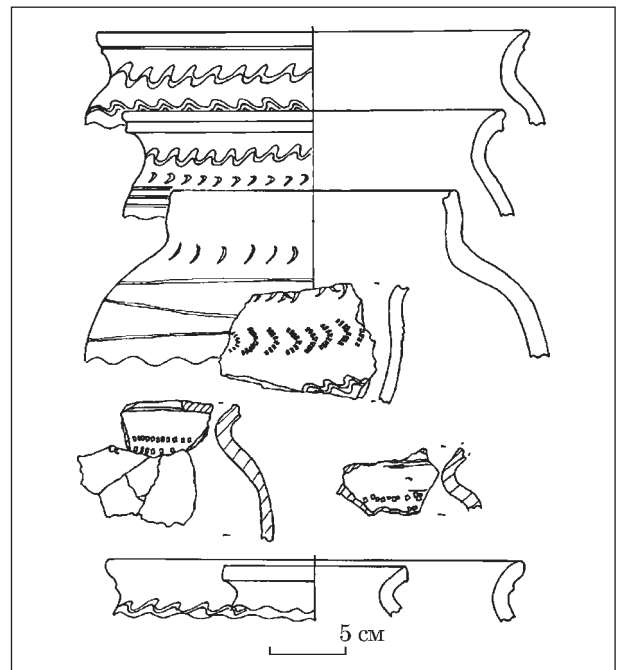

Рис. 3. Керамічний матеріал з нижньої частини валу

укріплень доходила до верхівка розташованої на бермі дерев'яної конструкції. Орієнтація основи нових городень зафіксована перпендикулярно до рову та схилу городища. Сліди від колод фіксувалися на відстані 1,8 м одна від одної (окрім допоміжних — підсилюючих).

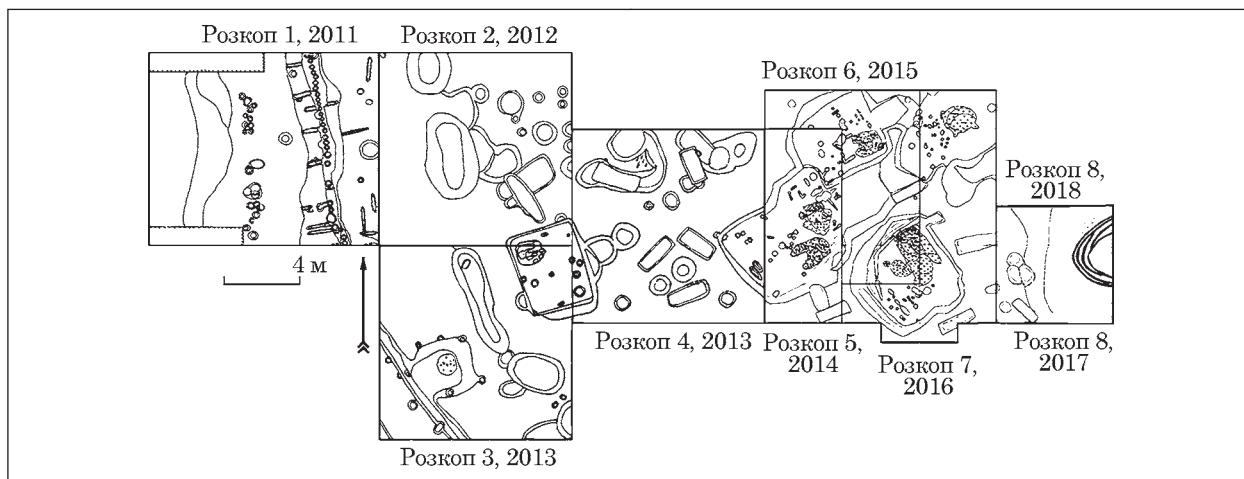

Рис. 4. Зведений план розкопів на городищі

Близько середини X ст. укріплення городища зазнають чергової пожежі і більше не відновлюються. Залишки насипаного на схил ґрунту ще певний час утворюють по краю городища вал, із внутрішнього боку якого фіксується велика кількість болотної руди та металевих шлаків.

Таким чином, на першому етапі оборонні споруди Виповзівського городища були представлені ровом, бермою зі встановленою на ній дерев'яною конструкцією (скоріше за все пов'язаною із частоколом), між якими було зашпано взятий із рову ґрунт. На другому етапі існували рів, берма зі встановленою на ній похилою дерев'яною стіною (острогом) та городнями, поставленими на основу валу попередніх часів (Скороход, Моця, Ситий 2013; Скороход, Моця, Ситий, Жигола 2014).

Забудова майданчика досліджена розкопками 2011—2018 рр. Із 2012 по 2018 рр. тут виявлено залишки семи жител, господарські та ремісничі споруди, які можна розділити на три будівельні горизонти. Важливо зазначити, що заглиблені котловани досліджених житлових споруд перекривали один одного, а інколи нові будівлі розміщувалися у межах старого котловани із незначним його розширенням чи зменшенням (рис. 4).

Розміри жител досліджених на майданчику городища становлять від $3,5 \times 3,5$ до $4,6 \times 4,8$ м із заглибленими котлованами до 1,0 м.

До ранньої забудови кінця IX — початку X ст. належать три житла (споруди 3, 9 і 10), які, у свою чергу, були прорізані ще двома житлами (спорудами 7, 8 та 11). У житлових спорудах раннього періоду присутні сліди пожежі, синхронні слідам першої пожежі оборонних укріплень городища. Важливо зазначити, що споруди 7, 11 мали два періоди існування: перший — в якості жител середини X ст., другий — господарської будівлі для зберігання запасів болотної руди. Другий етап забудови (споруди 7, 8, 11) теж закінчується локальною пожежею не тільки на городищі, але й на по-

саді, що підтверджується залишками жител із добре збереженими горілими конструкціями стін, підлоги, посуду та елементами інтер'єру. До третього етапу належать господарські споруди 7, 11 із покладами конкрецій болотної руди для подальшої виплавки заліза у металургійних горнах, що були виявлені 2011 р. у західній частині майданчика городища та представлено досить потужним шаром металургійних шлаків (від 0,2 до 0,4 м). Ці споруди та шари металургійних шлаків перекривають прошарки другої пожежі на городищі, що дає підстави говорити про існування тут виробничого майданчику у другій половині X ст. після локальної пожежі (Скороход, Жигола 2017; Моця, Скороход, Ситий 2012, с. 185).

Роботами 2017—2018 рр. у східній частині майданчика городища досліджено велику споруду округлої форми, бл. 6 м діаметром на рівні материка, що являє собою залишки нижньої частини вежі донжону (так званий поруб). В котловані споруди зафіксовано конструкції стін із вертикально поставлених колод та плах, що звужувалися донизу і скупчення горілої деревини та деревного тліну з великою кількістю кованих залізних цвяхів та керамічним матеріалом першої половини X ст. (рис. 5: Д). Серед горілих конструкцій було виявлено два срібних арабських дирхама кінця IX — середини X ст. Один з дирхамів 1/2 монети — наслідок раннім Аббасидам 890-ті — початок 900-х рр. (рис. 5: П, 1), другий — Саманіди, Наср ібн Ахмад 925—940 рр. (рис. 5: П, 2). Конструкції порубу вдалося дослідити до глибини 4,5 м від рівня материка.

Після пожежі майданчик городища був облаштований під ремісничу зону для видобутку та переплавки заліза. Тут досліджено дві передгорнові ями із залишками конструкцій від зруйнованих горнів, що стратиграфічно перекривають усі попередні горизонти. Можна стверджувати, що після загибелі пам'ятки, близько середини — на початку другої полови-

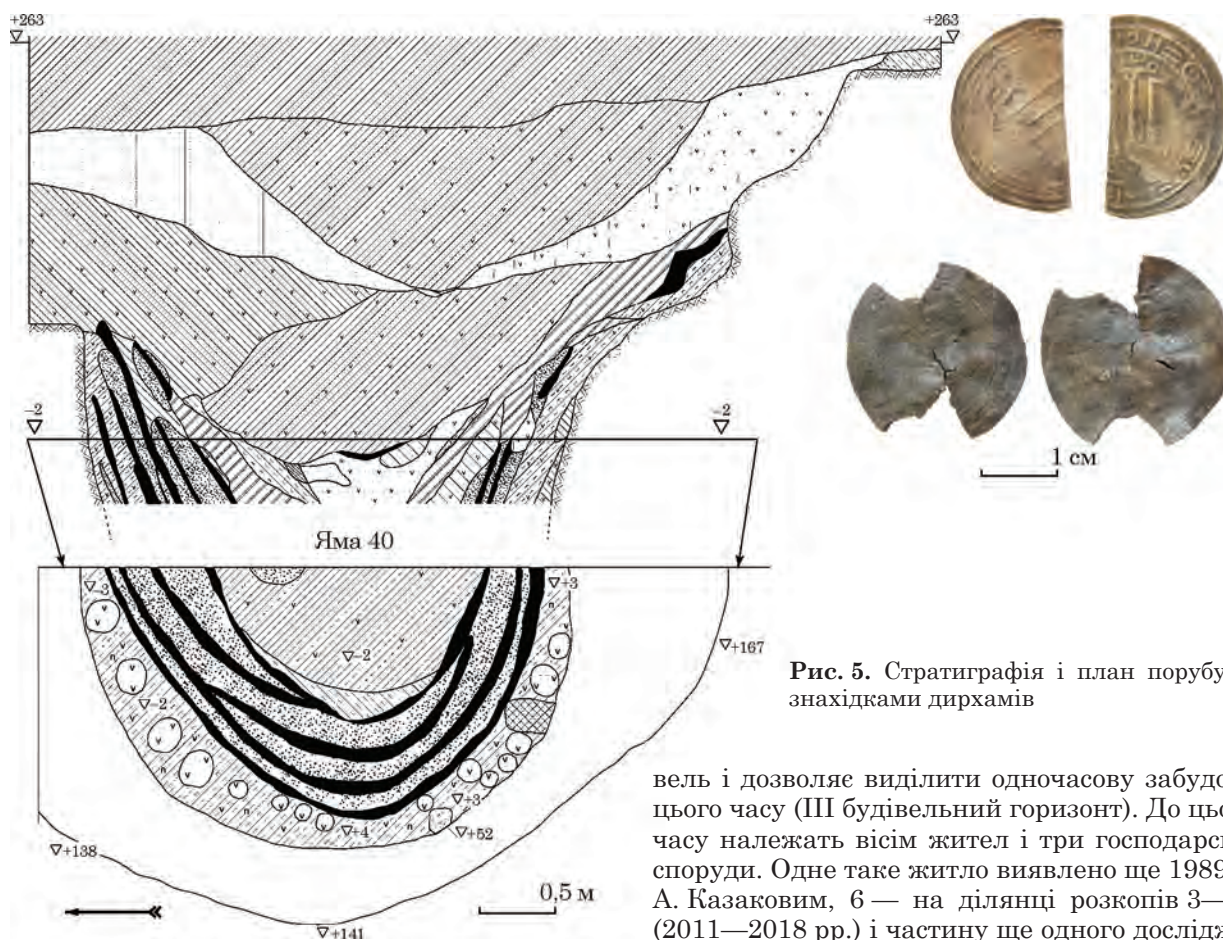

Рис. 5. Стратиграфія і план порубу зі знахідками дирхамів

ни X ст. на городищі продовжував функціонувати виробничий майданчик по видобутку заліза з невеликою кількістю поселенців.

На захід від городища розміщувався відкритий посад, займав всю площу мису на довжину близько 700 м аж до корінної тераси р. Десна. Територія мала ширину обмежену його схилами від 110 до 350 м. Із 2009 по 2018 рр. на різних ділянках посаду досліджено 1024 м².

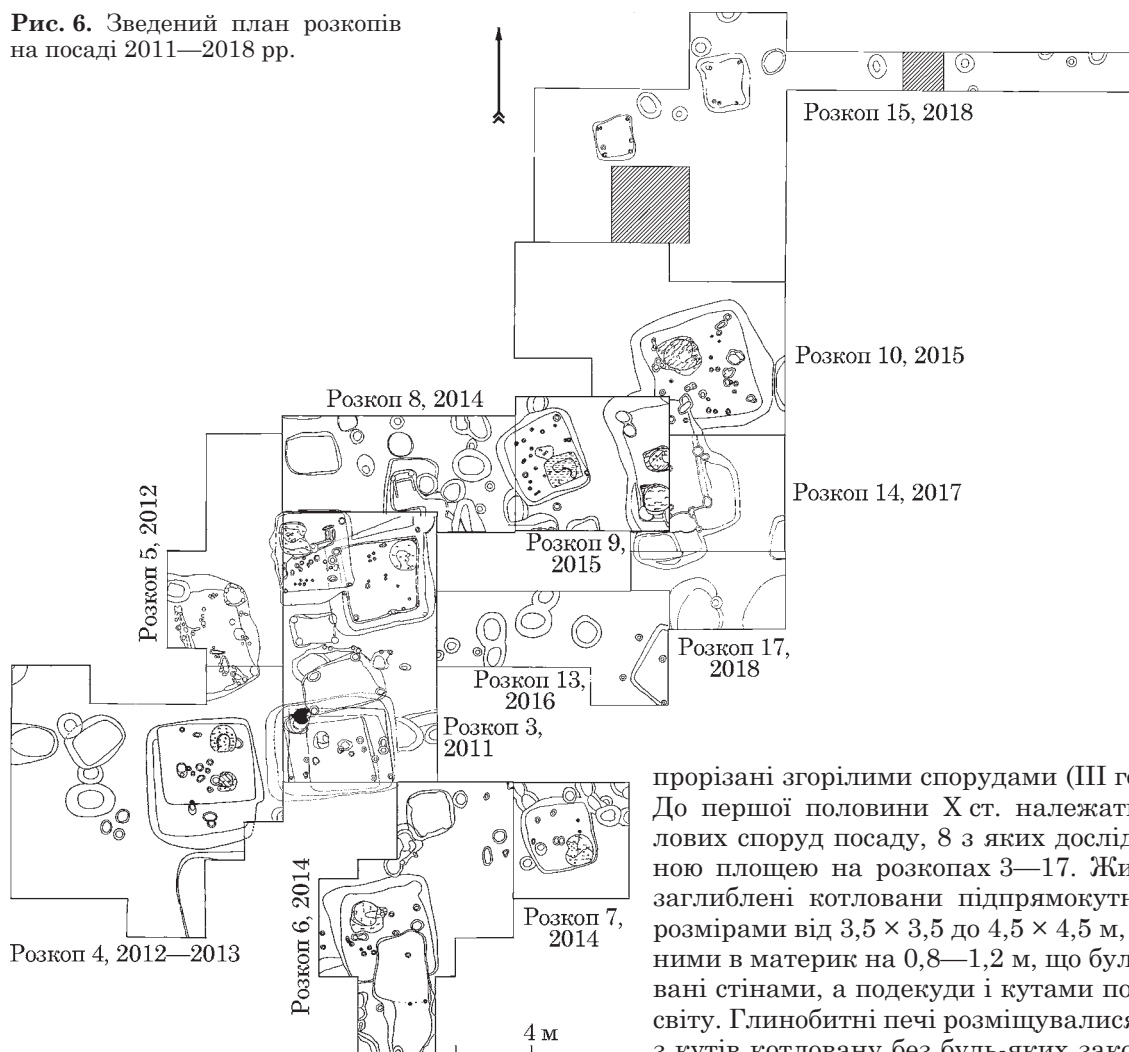
Найобширніша ділянка розташована на південній половині мису за 120—160 м на захід від оборонних укріплень городища (розкопки 3—17, 2011—2018 рр.). Тут досліджено єдиною площею 864 м² де виявлено 14 житлових та близько 15 господарських споруд та ям X ст. Завдяки роботам єдиною площею отримані матеріали планової структури поселення та етапи його забудови. В результаті аналізу закритих комплексів та здобутих матеріалів вдалося виділити будівельні періоди рубежу IX—X ст., до початку другої половини X ст. (рис. 6).

Особливістю забудови посаду Виповзівського городища є висока концентрація споруд. Житла виявлені на ділянці розкопок 3—17 побудовані одне над одним, інколи в одних і тих же котлованах. Фіналом масової забудови посаду стала локальна пожежа синхронна у часі з руйнацією укріплень городища, що за матеріалами з посаду датується близько середини X ст. Вона добре простежується залишками згорілих будів-

вель і дозволяє виділити одночасову забудову цього часу (III будівельний горизонт). До цього часу належать вісім жител і три господарські споруди. Одне таке житло виявлено ще 1989 р. А. Казаковим, 6 — на ділянці розкопок 3—17 (2011—2018 рр.) і частину ще одного досліджено у східній частині посаду, при зачистці силосної ями від ферми XX ст. Унаслідок пожежі у будівлях законсервувалися обгорілі стіни з напівколод (подекуди на висоту 6 рядів), залишки дерев'яної підлоги, меблів, дерев'яного посуду, знарядь праці (рис. 7). Котловани були заглиблені в материк від 0,4 до 1,2 м, мали підквадратну форму розмірами від 4 × 4 до 4,5 × 5 м по внутрішньому простору. У більшості випадків котловани орієнтовані кутами за сторонами світу, подекуди з відхиленням до заходу та сходу. Опалювальні пристрої представлені печами з болотного глею діаметром від 0,9 до 1,2 м, що розміщені в одному з кутів будівлі, майже впритул до дерев'яних стін. Зі споруд цього часу походять знахідки побутових речей знарядь праці у вигляді кістяних проколок, пірофілітових і керамічних пряслиць, ножів, залізних голок, бабок для гри, кам'яних оселків, кресал тощо. Прикраси представлені сердоліковим і скляним намистом, бронзовими напівсферичними гудзиками, уламком срібної підвіски типу «Вогне», бронзовими гудзиками від каптану тощо.

У житловій споруді 6 (2012 р.) виявлено перстень зі вставкою з білого каменю чи скла (?) та шипоподібними виступами з чотирьох сторін. Такий перстень відомий і з ранішого житла на цій ділянці, ще дві знайдені в культурному шарі. За аналогіями вони наближені до типу 12a (за класифікацією Т. Сарачевої), відомі

Рис. 6. Зведений план розкопів на посаді 2011—2018 рр.

на салтовських пам'ятках кінця IX — першою половиною X ст. (Сарачева 1994, с. 90—93; ред. Егоров 1996, с. 410). У цій споруді був знайдений ніж з волотоподібними закінченнями, що за типологією Л. Королькової належить до типу II, варіанту 3, датований у межах VIII—X ст.

Із шару пожежі у споруді 3Б походить дирхем Насра II Ахмада (914—943 рр.), та ще один виявлений в культурному шарі, що являє собою Східноєвропейське наслідування саманідському дирхему X ст. (Тизенгаузен 1855, с. 148).

Керамічний матеріал зі споруд фінального горизонту (III будівельний період) представлений круговими посудинами з доманжетними та манжетними вінцями різних форм, орнаментованих лінійним та хвилястим орнаментом, нігтьовими вдавленнями тощо. Посудини цього горизонту мають гарний випал та досить добре вимішане тісто. Серед кухонного посуду зустрічаються ліпні та кружалльні сковорідки (рис. 8).

До ранішого періоду забудови Виповзівського посаду (будівельний горизонт II) належать об'єкти, що вміщують матеріали першої половини X ст., що інколи переkritі, чи частково

прорізані згорілими спорудами (III горизонту). До першої половини X ст. належать 10 житлових споруд посаду, 8 з яких досліджені єдиною площею на розкопах 3—17. Житла мали заглиблені котловани підпрямокутної форми розмірами від $3,5 \times 3,5$ до $4,5 \times 4,5$ м, заглибленими в материк на 0,8—1,2 м, що були орієнтовані стінами, а подекуди і кутами по сторонам світу. Глинобитні печі розміщувалися в одному з кутів котловану без будь-яких закономірностей. У житлі 6А (розкоп 4, 2012 р.) виявлено дві печі, що стояли одна на одній із незначним зміщенням до сходу. Вони сформовані із сірого болотяного глею, розмірами від 1 до 1,2 м. Були розміщені в північно-західному куті споруди і обернені устям до сходу. Склепіння нижньої печі було зруйновано до рівня черені і на її місці була побудована нова, зі зміщенням на 0,3 м на схід. Така ситуація простежується і в спорудах 3 і 3А (розкоп 1, 2011 р.) та споруді 7Б (розкоп 4, 2013 р.) (Скороход, Капустін, Мироненко 2013). У деяких випадках помітно підсишку старої підлоги материковим піском та формування нової.

У котловані житла 6А знайдено два дирхами. Один цілий, з двома отворами трикутної форми, що належить до Східноєвропейського наслідування Самманідам, Ізмаїлу ібн Ахмаду і датується першою чвертю X ст. Другий — 1/4 монети належить до династії Самманідів, Ахмаду ібн Ізмаїлу і датується 908—912 рр. Із жител походить побутовий та господарський інвентар, прикраси, деталі ремінної гарнітури та кругова кераміка (Моця, Ситий, Скороход 2014) (рис. 9).

Посуд з цього горизонту представлений уламками ранньокругових форм зі слабо за-

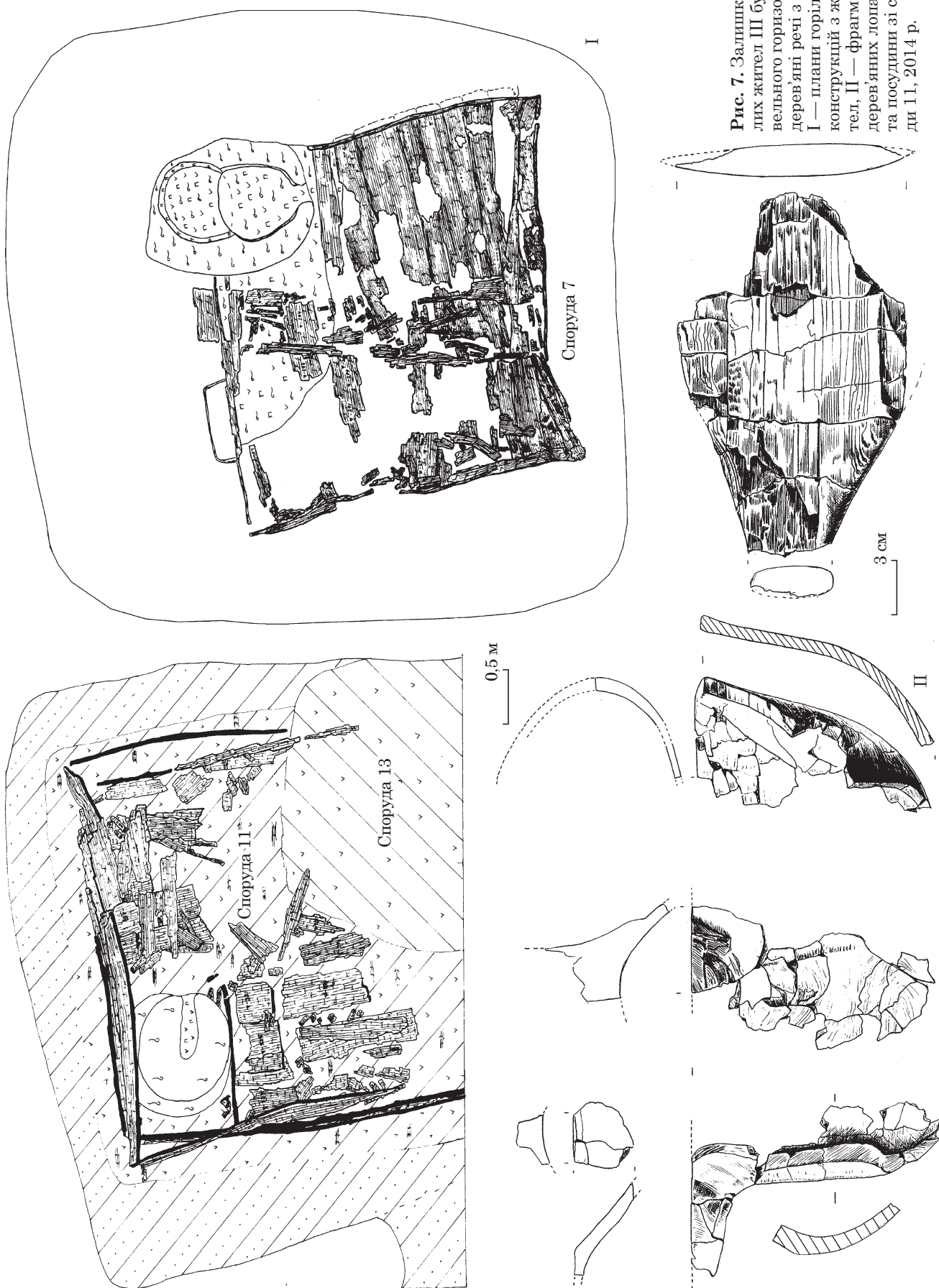

Рис. 7. Залишки горілих жител III будівельного горизонту та дерев'яні речі з них: I — плани горілих конструкцій з жител, II — фрагменти дерев'яних лопатки та посудини зі споруди 11, 2014 р.

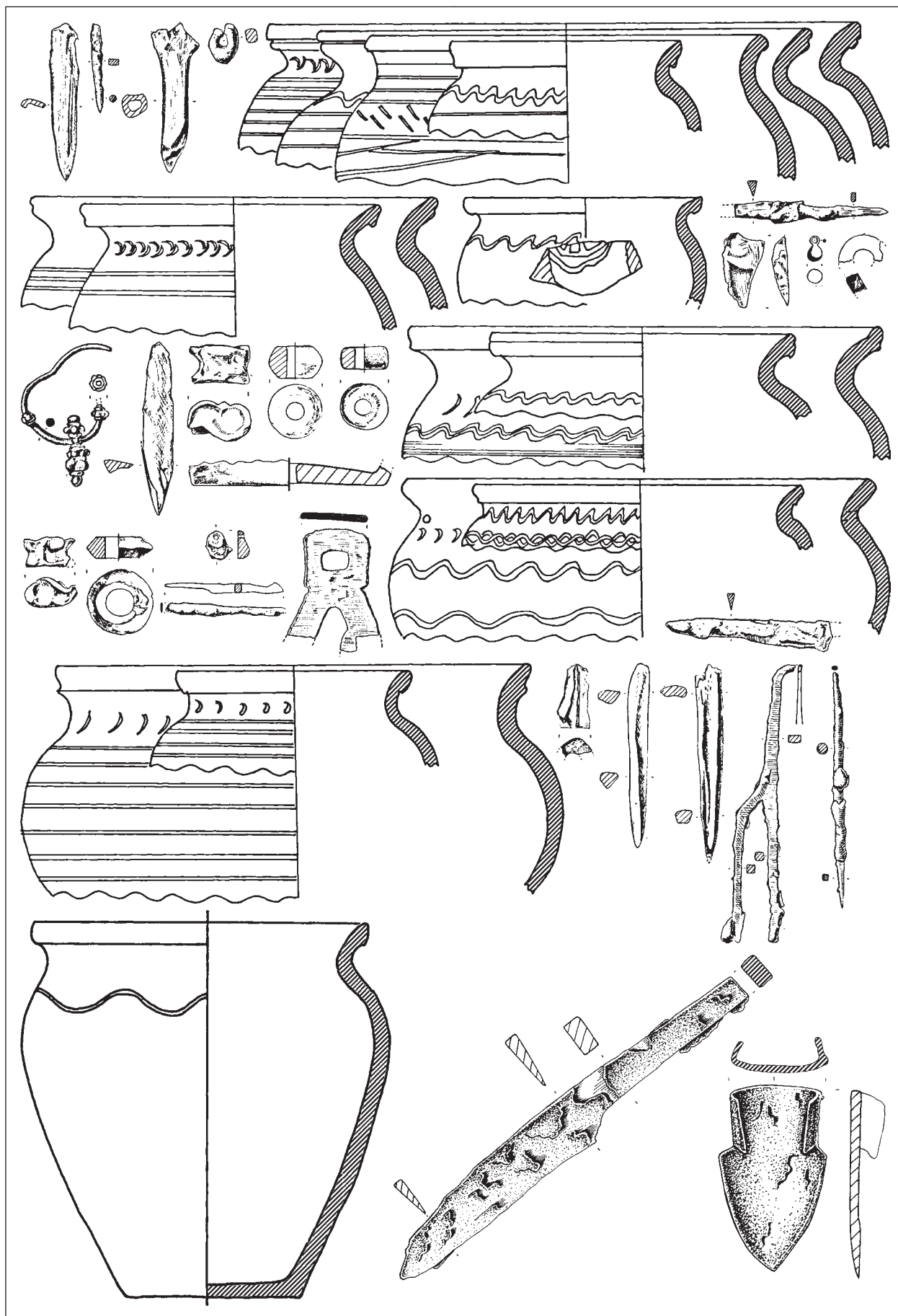

Рис. 8. Кераміка та знахідки з III будівельного горизонту

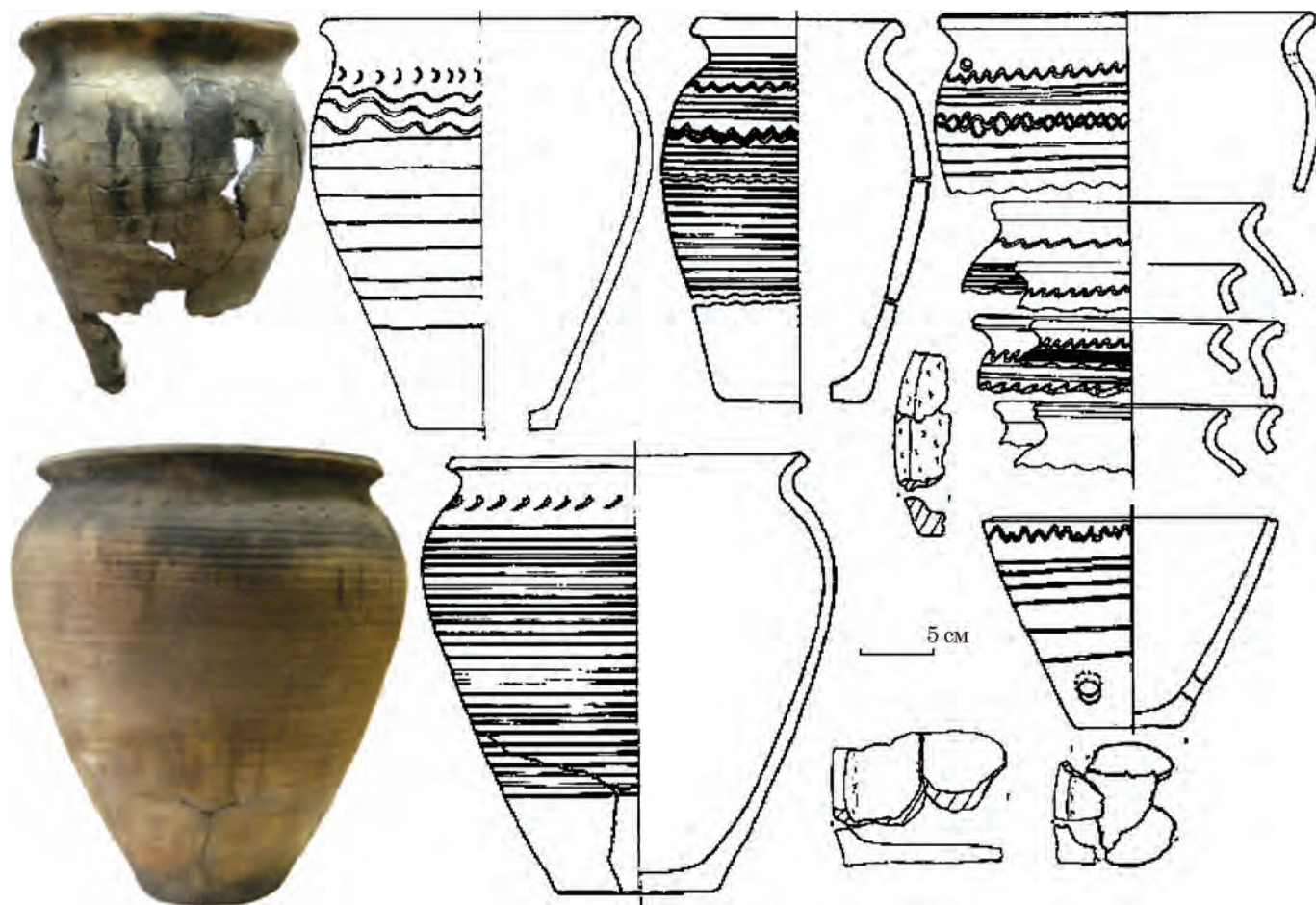

Рис. 9. Керамічний матеріал з нижніх будівельних горизонтів на посаді

гладженою поверхнею. У тісті присутня значна кількість шамоту та дресви, горщики слабо обпалені, вінця мають доманжетні та ранньоманжетні форми з вертикальними та середньо відігнутими назовні вінцями. В окремих випадках присутній плавний перехід від шийки до невираженого плічка. Орнаментація посуду досить багата і присутня по всій поверхні з перевагою ліній та повільної хвилі. Порівняно з керамічним матеріалом будівельного горизонту III, вона має певні відмінності у виготовленні та формах.

Найраніший давньоруський період забудови (будівельний горизонт I) можна простежити на прикладі розкопу 4 (2012—2013 рр.), де котловани житлових споруд 8 і 7А перекриті житлами більш пізнього горизонту. Житла мали опалювальні пристрої у вигляді печей з сірого глею зі слідами повних перебудов. Забудова цього давньоруського горизонту майже не відрізняється від попереднього за матеріалами та особливостями облаштування жител.

Керамічний матеріал не має особливих відмінностей від будівельного горизонту більш пізнього часу (II). Серед індивідуальних знайджок слід відмітити керамічні пряслиця, кістяні проколки, ножі, рибальські гачки та інші речі побутового призначення.

Складна схема періодів перебудов житлових споруд на посаді Виповзівського археологічного комплексу не дозволяє виділити чітких етапів забудови у межах I та II будівельних горизонтів, оскільки в кожному з періодів фіксуються перебудови опалювальних пристроїв по 1 чи 2 рази. Часта зміна печей може засвідчувати швидку зміну населення посаду протягом недовгого проміжку часу. Не виключено, що зміна печі залежала не від довгого часу її використання, а від зміни господарів будівлі, коли основні конструкції житла були ще придатними для проживання. На користь цього вказує і перенесення печі у протилежний кут будівлі. При довгому використанні житла, як правило, піч піддавалася ремонту на своєму місці (підмазка склепіння, формування нового череня поверх старого). Такі ремонти можна простежити на Шестовицькому городищі та посаді (Скороход 2010).

Випадки використання старих котлованів жител по 2—3 рази на укріплених поселеннях такого типу є нетрадиційними. Це може бути спричинено лише браком місця для нової забудови та досить швидкою зміною населення протягом кінця IX — середини X ст. Міграція, чи переселення населення підтверджується індивідуальними знахідками та керамічними

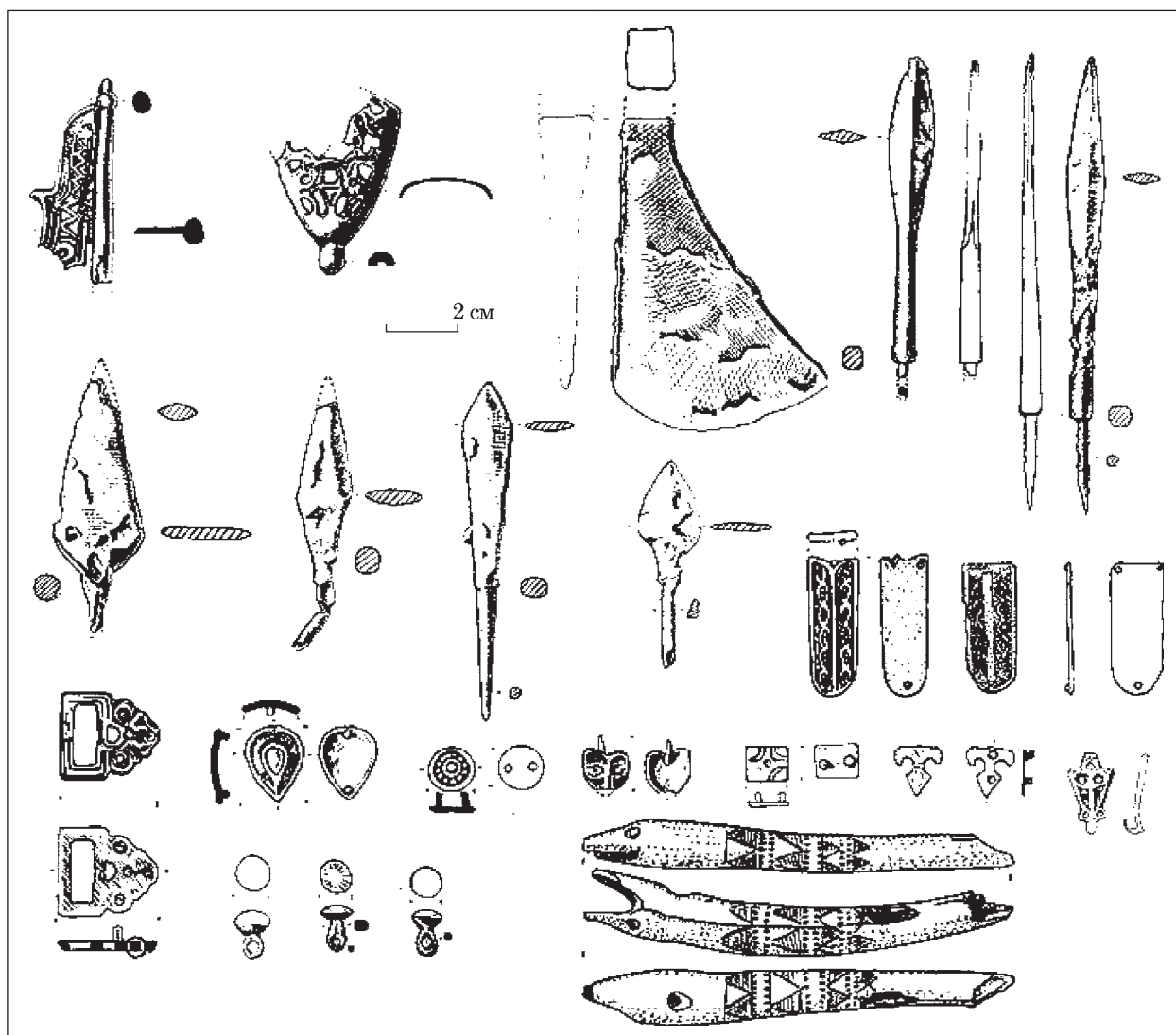

Рис. 10. Елементи озброєння з Виповзівського археологічного комплексу

формами, не характерними для території Подесення (срібна сережка «екімауцького» типу, ніж з волотоподібними закінченнями).

Населення Виповзівського поселення в кінці IX — першій половині X ст. майже не займалося землеробством, про що засвідчують лише 2 знахідки орних знарядь, відсутність предметів для збору врожаю та мізерна кількість господарських споруд. У результаті природничих досліджень на городищі та посаді виявлено надзвичайно бідний різновид зернових культур і повну відсутність ознак вирощування озимої пшениці. Дослідники припускають можливість використання мешканцями пам'ятки немісцевої традиції землеробства (Горбаненко, Сергеева, Яніш 2018). У веденні господарства переважають ремесла та промисли (токарні різці, залізні та кістяні шила, залишки браку та напівфабрикатів від косторізної справи, уламки тиглів, ляльок, матриць, металургійні шлаки, рибальські гачки та остроги, кістяне вістря стріли тощо).

Предмети озброєння з Виповзова виявлені у різних частинах пам'ятки, серед них: фрагмент

бронзового наконечника скандинавських піхов меча, вістря стріл, бойовий ніж, уламки лез від бойових сокир, кольчужні кільця, бляшки та пряжки від ремінної гарнітури, фрагменти бронзових та кістяних псалів (Скороход, Терещенко 2013) (рис. 10).

Біля півніжжя Виповзівського поселення з північного та південного боків розташовувалася портова зона. Із північного боку знаходиться відкритий поділ, площею 450 × 30—100 м, що займає підвищення, розташоване вздовж мису із заходу на схід. У давнину основне русло р. Десни (нині р. Кримка) протікало впритул до південного схилу мису і огидало його невеликою притокою із півночі, де на іншому березі цієї притоки на донному підвищенні власне і зафіксовано культурний шар подолу X ст.

Археологічні дослідження у портовій зоні Виповзова розпочалися у 2013 р. із закладення стратиграфічної траншеї, в якій виявлено каналу, що призначалася для витягування річкового транспорту на берег для стоянок та ремонту, а також залишки дерев'яних конс-

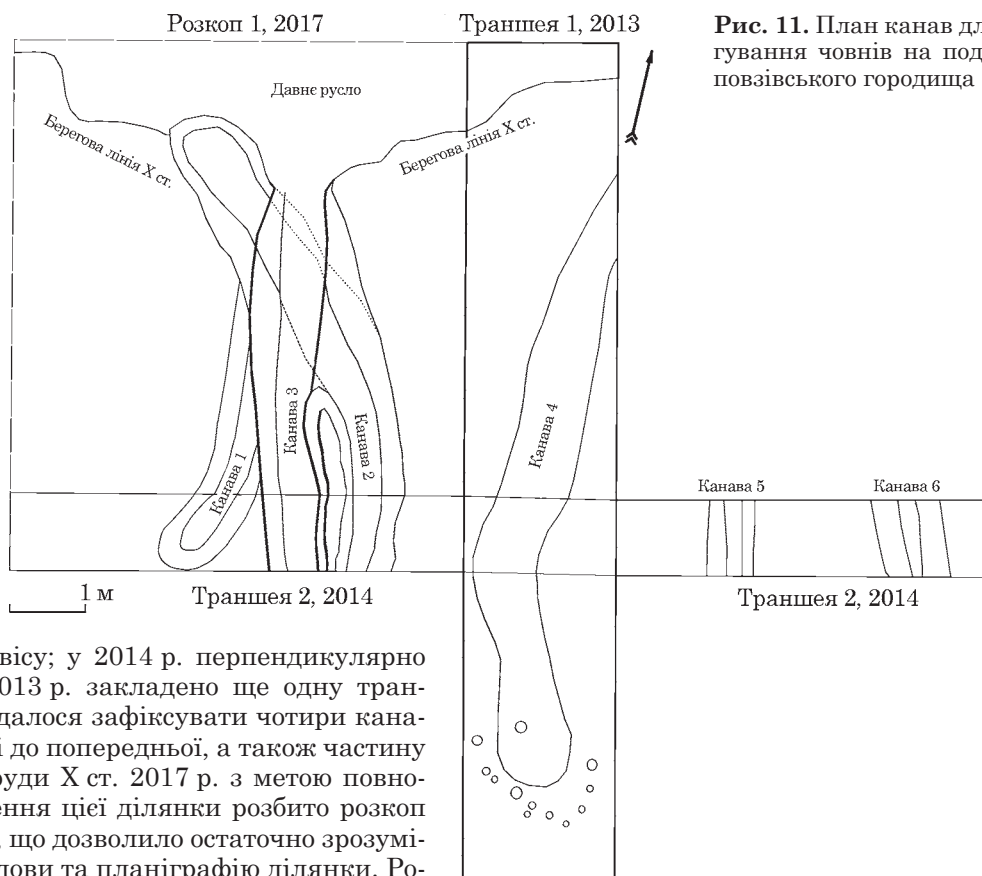

Рис. 11. План каналів для витягування човнів на подолі Виповзівського городища

трукцій — навісу; у 2014 р. перпендикулярно до траншеї 2013 р. закладено ще одну траншею, в якій вдалося зафіксувати чотири канали, аналогічні до попередньої, а також частину наземної споруди X ст. 2017 р. з метою повноцінного вивчення цієї ділянки розбито розкоп площею 36 м², що дозволило остаточно зрозуміти етапи забудови та планіграфію ділянки. Роботами 2018 р. на протилежному, південному, схилі мису теж зафіксовано забудову берегової лінії, та виявлено залишки каналу для стоянки суден.

У 2017 р. вивчено ще три канали (№ 1—3). У плані — це витягнуті довгою віссю за лінією північний захід-південний схід заглиблення конічної форми (довжиною від 4,5 до 5,25 м, шириною 0,5—1,3 м), опущені у культурний шар на 0,20—0,22 м. Ці об'єкти частково були досліджені у траншеї 2, 2014 р., стратиграфічно вони перекривають одна одну і входять у русло притоки р. Кримки у північному напрямку з незначним відхиленням до заходу. Самою ранньою можна вважати каналу 1, що прорізна каналом 2, які у свою чергу, були прорізані каналом 3. Споруди мали незначні відхилення одна від одної і будувалися в одному місці декілька разів. Така ситуація засвідчує сезонне їх використання із потребою перебудов чи реконструкцій майже кожного року. На користь цього вказує і руйнація берегової лінії у місцях виходу каналів до русла в процесі їх експлуатації (рис. 11).

Цікавою є і планіграфія об'єктів, орієнтованих перпендикулярно берегу річки, проте із незначним відхиленням на захід, що, вірогідно, свідчить про напрям течії річки зі сходу на захід, від основного русла, що дозволяло витягувати човен на берег за течією, із найменшими трудовитратами (Скороход 2015, с. 292).

Досліджені об'єкти вказують на досить активну експлуатацію ділянки берегу для об-

слуговування та зберігання човнів і мають численні аналогії за матеріалами розкопок середньовічних європейських портів Бірки, Хедебю, Дорестаду, Гластонбері, Гньоздова та Шестовиці (Мурашева 2007, с. 110; Ambrosiani 1991, p. 103, fig. 4: 7; Kalmring 2010, p. 364, abb. 278). На думку дослідників, Виповзівські канали належать до примітивних причальних конструкцій, які використовували для ремонту та зберігання суден у зимовий час.

Найраніші об'єкти подолу репрезентовані стовповими ямами діаметром від 0,35 до 0,6 м, заглибленими у материк на 0,13—0,75 м, що зафіксовані у центральній та східній частинах розкопу 1 і становлять єдину групу об'єктів за лінією урізу води. Цілком вірогідно, що це залишки перших дерев'яних конструкцій подолу — причалів або пірсів, збудованих поселенцями наприкінці IX — на початку X ст. (Скороход, Капустін 2018).

Функціонування портової зони Виповзівського археологічного комплексу — закономірний процес у розвитку торгово-ремісничих поселень середньовічної Європи, що використовували річки не лише для отримання харчових ресурсів, але і перевезення вантажів, торгівлі тощо. Про включення мешканців Виповзова у міжнародну торгівлю свідчать знахідки імпортованих товарів, як з території городища, посаду, так і подолу (арабські дирхами, важок арабського зразку та різноманітні прикраси): так наприклад, у 2010 р. на незначному підвищенні запла-

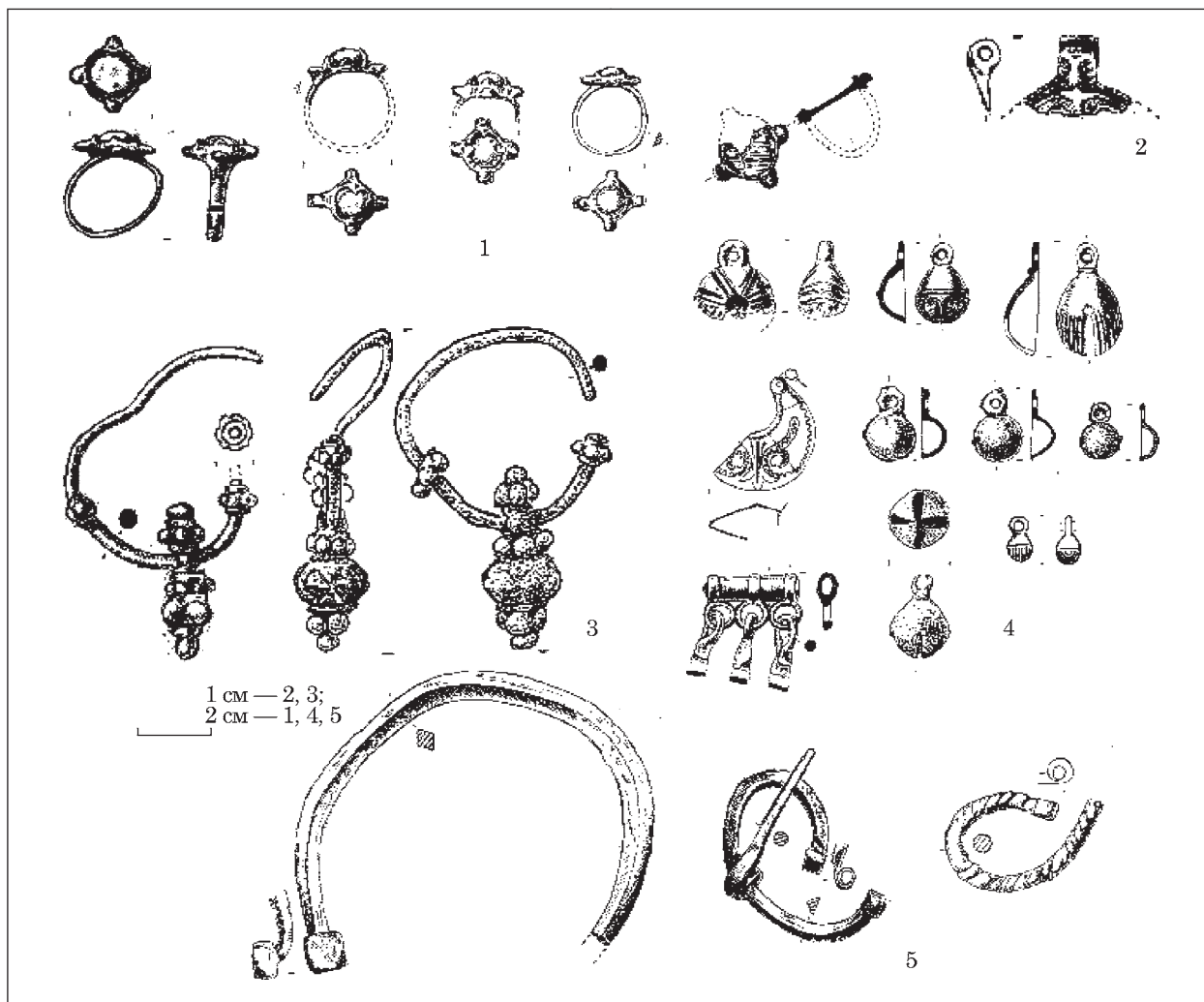

Рис. 12. Знахідки прикрас з Виповзівського археологічного комплексу

ви лівого берега р. Кримки, виявлено залізний обтягнутий бронзою важок діжкоподібної форми — неодмінний атрибут кушця X—XIII ст.; на городищі та посаді знайдено сім арабських дирхамів, датованих від 890-х до 940-х рр. Важливо зазначити, що дирхами були виявлені як у культурному шарі пам'ятки так і в об'єктах, що належать до різних будівельних горизонтів і являють собою закриті комплекси. Така ситуація зазначає, що їх поява не була в наслідок одного походу, а навпаки, населення було включено в активні торгівельні кампанії на Схід. Серед знайдених монет три були являли собою наслідування на Абасидський та Самманідські дирхами. Три дирхами представлені не повністю і були порізані ще в давнину. Окрім того, по обидва боки від мису, у портових зонах, виявлено поодинокі фрагменти роменської кераміки прикрашеної мотузковим орнаментом. Така сама ситуація простежена і на подолі Шестовицького городища, що засвідчує торгівельні контакти з літописними сіверянами.

Серед імпортованих речей згадаємо фіноугорську і фрагмент скандинавської підвіски у стилі «Vorre», хазарські каблучки, ножі із волю-

топодібними закінченнями, срібні гудзики та поясні накладки тощо. Знахідки наконечників стріл, кольчужні кільця, фрагменти ремінної гарнітури, гачки від обмоток, гудзики від каптану, уламок бронзового псалія, тощо (рис. 12). Більшість цих речей має яскраво виражений скандинавський характер. Знахідки військового реманенту з Виповзова належать до кола старожитностей так званої дружинної культури, носіями якої була військово-торгівельна еліта ранньої русі. На користь цього можна згадати знахідку частини наконечника піхов меча. За типологією С. Каїнова знахідка належить до групи IV — наконечники з мотивом «людської фігури». Він має аналогії в Швеції, Англії, Ісландії. На території Східної Європи такі наконечники знайдено в Гньоздові, Володимирських курганах, Іскоростені, Херсонесі (Каїнов 2007, с. 202—204).

Таким чином, Виповзівський археологічний комплекс формувалася відповідно до загально-руських тенденцій розвитку міст та поселень раннього етапу становлення держави: вони виникли наприкінці IX — на початку X ст. внаслідок активної військово-політичної та

торгівельної діяльності «русів». Непоодинокі знахідки посуду, прикрас, предметів побуту у культурному шарі пам'ятки та об'єктах Х ст. свідчать про вірогідність переміщення невеликих груп населення з території Правобережжя Дніпра до Нижнього Подесення. Не виключено, що в кінці IX — на початку Х ст. частину населення, представників лука-райковецької культури, було використано для заселення подібних пунктів, а можливо і у якості рабів для подальшого продажу на ринках Сходу. Важливо зазначити, що на території Нижнього Подесення відсутні поселення роменської культури, що могли би складати підоснову давньоруським пам'яткам регіону. Скоріш за все, з першої половини IX ст., після зникнення волинцівської культури, ця територія знаходилася у запустінні і слугувала лише транзитним шляхом по р. Десні та її притокам.

Значна кількість дирхамів у об'єктах та культурному шарі свідчить про систематичні торговельні контакти зі Сходом і, можливо, виключний статус Виповзова — воєнізований торгово-ремісничий табір, який використовувався для поступової експансії території Північного Лівобережжя.

ЛІТЕРАТУРА

- Беренштам, В. Л. 1889. *Отчёт о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ.* НА ИИМК РАН, РА, ф. 1, оп. 1889, д. 48.
- Булкин, В. А., Лебедев, Г. С. 1974. Гнездово и Бирка (к проблеме становления городов). В: Кирпичников, А. Н., Раппопорт, П. А. (ред.). *Культура средневековой Руси.* Ленинград: Наука, с. 11-17.
- Булкин, В. А., Дубов, И. В., Лебедев, Г. С. 1978. *Археологические памятники Древней Руси IX—XI вв.* Ленинград: ЛГУ.
- Горбаненко, С., Сергеева, М., Яніш, Є. 2018. Природничі дослідження Виповзівського археологічного комплексу. *Подесення в контексті історичної і природної спадщини*, 1, с. 20-29.
- Егоров, В. Л. (ред.). 1996. *Путь из Варяг в Греки и из Грек... Каталог выставки.* Москва: ГИМ.
- Казаков, А. Л., Коваленко, В. П., Моця, О. П., Петраускас, А. В., Ситий, Ю. М., Скороход, В. М. 2014. Літописний «Шлях Мономаха»: археологічні реалії. *Археологія*, 1, с. 61-72.
- Каинов, С. Ю. 2007. Наконечники ножен мечей из Гнездова В: Мурашова, В. В. (ред.). *Гнездово. Результаты комплексных исследований памятника.* Москва: Альфарет, с. 189-210.
- Коваленко, В., Скороход, В. 2009. Поліетнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX — початку Х ст. *Вісник ЧДПУ. Серія історичні науки*, 73, 6, с. 66-82.
- Коваленко, В. П. 1983. *Происхождение летописных городов Чернигово-Северской земли (IX—XIII вв.).* Дисертація к. і. н. ІА НАН України.
- Куза, А. В. 1984. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства X—XIII вв. *Краткие сообщения Института археологии*, 179, с. 61-65.
- Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси.* Москва: Наука.

Моця, О. П. 2002. Протоміста Київської Русі (на прикладі Дніпровського Лівобережжя). *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*, 20, 2, с. 8-11.

Моця, О. П., Скороход, В. М., Ситий, Ю. М. 2012. Дослідження забудови майданчика Виповзівського городища. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году*, с. 185-186.

Моця, О. П., Ситий, Ю. В., Скороход, В. М. 2014. Виповзівський археологічний омплекс у світлі нових досліджень 2009—2013 рр. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Древньої Русі: Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи.* Київ: Стародавній світ, с. 26-78.

Мурашева, В. В. 2007. В поисках Гнездовского порта. *Российская археология*, 1, с. 106-114.

Петрухин, В. Я., Пушкина, Т. А. 1979. К предис- тории древнерусского города. *История СССР*, 4, с. 100-112.

Сарачева, Т. Г. 1994. Металлические перстни Днепровского Левобережья (конец IX — первая половина XIII вв.). В: Шапова, Ю. А. (ред.). *История и эволюция древних вещей.* Москва: МГУ, с. 85—100.

Скороход, В. 2010. Садибна забудова північної частини посаду городища Коровель у Х — на початку XI ст. *Сіверянський літопис*, 6, с. 11-19.

Скороход, В. М. 2015. Дослідження на Виповзівському подолі 2014 р. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 291-292.

Скороход, В. М., Капустін, К. М., Мироненко, Л. В. 2013. Нові дослідження на посаді Виповзівського городища. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году*, с. 181-185.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Ситий, Ю. М. 2013. Дослідження забудови майданчика Виповзівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 393.

Скороход, В. М., Терещенко, О. В. 2013. Археологічні роботи на північно-західній околиці посаду Виповзівського городища. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году*, с. 186-188.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Ситий, Ю. М., Жигола, В. С. 2014. Розкопки Виповзівського городища. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 году*, с. 217-218.

Скороход, В. М., Жигола, В. С. 2017. Давньоруська забудова Виповзівського городища. *Археологія*, 1, с. 88-99.

Скороход, В. М., Капустін, К. М. 2018. Дослідження на подолі Виповзівського археологічного комплексу. *Археологія*, 4, с. 127-138.

Тизенгаузен, В. Г. 1855. О саманидских монетах. *Записки Императорского Археологического общества*, VI, 1, с. 3-238.

Ambrosiani, B. 1991. Birka: Its waterways and hinterland. In: Crumlin-Pedersen, O. (ed.). *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200—1200.* Roskilde, p. 99-104.

Kalming, S. 2010. *Der Hafn von Haithabu.* Kiel: Wachholtz Verlag Neumünster.

REFERENCES

- Berenshtam, V. L. 1889. *Otchet o raskopkakh v Osterskom uезде Chernigovskoi gub.* NA IIMK RAN, RA, f. 1, op. 1889, d. 48.
- Bulkin, V. A., Lebedev, G. S. 1974. Gnezdovo i Birka (k probleme stanovleniia gorodov). In: Kirpichnikov, A. N., Rapoport, P. A. (edi.). *Kultura srednevekovoi Rusi.* Leningrad: Nauka, s. 11-17.
- Bulkin, V. A., Dubov, I. V., Lebedev, G. S. 1978. *Arkheologicheskie pamiatniki Drevnei Rusi IX—XI vv.* Leningrad: LGU.
- Horbanenko, S., Serhieieva, M., Yanish, Ye. 2018. Pryrodnychi doslidzhennia Vypovzivskoho arkhelohichnoho kom-

pleksu. *Podessennia v konteksti istorychnoi i pryrodnoi spadshchyny*, 1, s. 20-29.

Egorov, V. L. (ed.). 1996. *Put iz Variag v Greki i iz Grek...* *Katalog vystavki*. Moskva: GIM.

Kazakov, A. L., Kovalenko, V. P., Motsia, O. P., Petrauskas, A. V., Sytyi, Yu. M., Skorokhod, V. M. 2014. Litopysnyi «Shliakh Monomakha»: arkeolohichni realii. *Arkheolohiia*, 1, s. 61-72.

Kainov, S. Iu. 2007. Nakonechniki nozhen mechei iz Gnezdova In: Murashova, V. V. (ed.). *Gnezdovo. Rezultaty kompleksnykh issledovaniï pamiatnika*. Moskva: Alfaret, s. 189-210.

Kovalenko, V., Skorokhod, V. 2009. Polietnichnyi druzhynnyi tabir u Nyzhnomu Podessenni kintsia IX — pochatku X st. *Visnyk ChDPU. Serii istorychni nauky*, 73, 6, s. 66-82.

Kovalenko, V. P. 1983. *Proiskhozhdenie letopisnykh gorodov Chernigovo-Severskoi zemli (IX—XIII vv.)*. Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Kuza, A. V. Goroda v sotsialno-ekonomicheskoi sisteme drevnerusskogo feodalnogo gosudarstva X—XIII vv. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 179, s. 61-65.

Kuza, A. V. 1989. *Malye goroda Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.

Motsia, O. P. 2002. Protomista Kyivskoi Rusi (na prykladi Dniprovskoho Livoberezhzhia). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 20, 2, s. 8-11.

Motsia, O. P., Skorokhod, V. M., Sytyi, Yu. V. 2012. Doslidzhennia zabudovy maidanchyka Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheologicheskii issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2012 godu*, s. 185-186.

Motsia, O. P., Sytyi, Yu. V., Skorokhod, V. M. 2014. Vypovzivskiy arkeolohichniy omlleks u svitli novykh doslidzhen 2009—2013 rr. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Drevnoi Rusi: Zbirka naukovykh prats pam'iaty A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 26-78.

Murasheva, V. V. 2007. V poiskakh Gnezdovskogo porta. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 106-114.

Petrukhin, V. Ia., Pushkina, T. A. 1979. K predystorii drevnerusskogo goroda. *Istoriia SSSR*, 4, s. 100-112.

Saracheva, T. G. 1994. Metalicheskie perstni Dneprovskogo Levoberezhia (konets IX — pervaiia polovina XIII vv.). In: Shchapova, Iu. A. (ed.). *Istoriia i evoliutsiia drevnikh veshchei*. Moskva: MGU, s. 85-100.

Skorokhod, V. 2010. Sadybna zabudova pivnichnoi chasty ny posadu horodyshcha Korovel u X — na pochatku XI st. *Sivirianskyi litopys*, 6, s. 11-19.

Skorokhod, V. M. 2015. Doslidzhennia na Vypovzivskomu podoli 2014 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 291-292.

Skorokhod, V. M., Kapustin, K. M., Myronenko, L. V. 2013. Novi doslidzhennia na posadi Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheologicheskii issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2012 godu*, s. 181-185.

Skorokhod, V. M., Motsia, O. P., Sytyi, Yu. M. 2013. Doslidzhennia zabudovy maidanchyka Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 393.

Skorokhod, V. M., Tereshchenko, O. V. 2013. Arkheolohichni roboty na pivnichno-zakhidnii okolytsi posadu Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheologicheskii issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2012 godu*, s. 186-188.

Skorokhod, V. M., Motsia, O. P., Sytyi, Yu. M., Zhyhola, V. S. 2014. Rozkopky Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheologicheskii issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2013 godu*, s. 217-218.

Skorokhod, V. M., Zhyhola, V. S. 2017. Davnoruska zabudova Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 1, s. 88-99.

Skorokhod, V. M., Kapustin, K. M. 2018. Doslidzhennia na podoli Vypovzivskoho arkeolohichnoho kompleksu. *Arkheolohiia*, 4, s. 127-138.

Tizengauzen, V. G. 1855. O samanidskikh monetakh. *Zapiski Imperatorskogo Arkheologicheskogo obshchestva*, VI, 1, s. 3-238.

Ambrosiani, B. 1991. Birka: Its waterways and hinterland. In: Crumlin-Pedersen, O. (ed.). *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200—1200*. Roskilde, p. 99-104.

Kalming, S. 2010. *Der Hafen von Haithabu*. Kiel: Wachholtz Verlag Neumünster.

V. M. Skorokhod

VYPOVZIV — THE MILITARY, TRADE AND CRAFT CENTER IN LOW DESNA REGION

The materials of the excavations of Vypovziv Archaeological Complex of the late 9th—10th centuries which existed as one of the military, trade and handicraft points of the Low Desna region are analyzed in the paper. Also the chronology and functions in the region are determined here.

Vypovziv is located on a narrow long cape that «creeps out» for 700 m into the flood plains of the Desna river near the village of Vypovziv, Kozelets district, Chernihiv region. It is placed between Chernihiv and Vyshgorod — on the route of the so-called «Monomakh Road» which connected the capital of Rus — Kyiv with the center of the largest principality on Desna river — Chernihiv. The site consists of a settlement, suburb and hem. The remains of wood and earth fortifications, twice burned during the 10th century, were explored on the site. Foundation pit of pithouse and remains of donjon of the 10th century have been discovered on the site.

Open settlement was located to the west of the site. The building of the same period was situated there. The peculiarity of building of Vypovziv settlement is the high concentration of constructions. Dwellings were built one above the other, sometimes in the same foundation pits. The end of the mass building of the site was reasoned by local fire synchronous with the destruction of the fortifications of the settlement which dates back to the middle of the 10th century. It is well traced by remains of burned-out buildings and allows to highlight the simultaneous constructions.

Vypovziv archaeological complex was formed in accordance with all Rus tendencies of development of the cities and settlements in the early phase of state formation. They arose at the end of the 9th — beginning of the 10th centuries as a result of active military, political and trade activity of the Rus people. Frequent finds of dishes, decorations, objects of everyday life in the cultural layer of the site and in the objects of the 10th century indicate the probability of the movement of small populations from the right bank of the Dnieper to the Low Desna region. It is possible that part of the population (representatives of the Luka-Raykovetsky culture) was used to settle in such points, possibly as slaves for sale in the markets of the East at the end of 9th — the beginning of 10th century.

Keywords: Vypovziv, Kyiv Rus, Podessenyia, craft, trade, fortified settlement, port area.

Одержано 06.11.2019

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, 14013, Україна.
SKOROKHOD V'iacheslav M., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, the National University «Collegium of Chernihiv» named after T. G. Shevchenko, Het'mana Polubotka str., 53, Chernihiv, 14013, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5317-0896;
e-mail: skorohod-sv@ukr.net.